

DE ADULTENSCHOLEN IN BELGIE IN DE 19de EEUW

door

Maurice DE VROEDE
Gewoon hoogleraar K.U.L.,
afdeling Historische Pedagogiek

De adultenscholen (1) vormden in de 19de eeuw in België de belangrijkste sector van de geïnstitutionaliseerde volwassenenvorming. Zoals de term aangeeft, gaat het om onderwijsinstellingen. Juridisch vielen deze binnen het lager onderwijs. Ze waren principieel bestemd voor een publiek van volwassenen. Om de volwassenheid aan te geven, gingen de officiële reglementen uit van een leeftijdsnorm : om tot een adultenschool te worden toegelaten moest men ten minste 14 jaar oud zijn (2). Op die regel mochten uitzonderingen worden gemaakt voor kinderen van jongere leeftijd die reeds in het

(1) Voor meer informatie zij verwezen naar de onuitgegeven licentieverhandelingen van L. BUELENS, *Geschiedenis van het adultenonderwijs in België tussen 1830 en 1914* (K.U.L., Fac. der Psychologie en Pedagogische Wetenschappen, 1972), W. VAN DIENDEREN, *De zondagsschool in België in de 19e eeuw. Een terreinverkenning* (ibid., 1973), G. DOSSCHE, *De scholen voor volwassenen in Limburg van 1830 tot 1914* (ibid., 1973) en G. VAN SCHOORE, *La réorganisation des écoles d'adultes en 1866-1868* (U.C.L., Fac. de Philosophie et Lettres, 1972).

Veel bronnenmateriaal is te vinden in het *Rapport triennal sur la situation de l'instruction primaire en Belgique*, ingevolge de wet van 1842 geregeld uitgegeven. Naar die rapporten wordt in de noten verwezen onder de titel *Rapport triennal*, met toevoeging van de betreffende periode.

(2) Deze minimum-leeftijd werd voor het eerst bepaald door de ministeriële circulaires van 21 mei 1852 en 18 januari 1858 : *Rapport triennal, 1858-1860*, p. 316. Latere reglementen zijn er niet meer van afgeweken, behoudens de uitzonderingen.

arbeidsproces waren ingeschakeld (3), maar in geen geval voor jongens of meisjes die nog lagere school liepen (4). Een maximumleeftijd werd anderdeels niet gesteld.

De officiële statistieken vermelden tot 1896 het aantal leerlingen beneden de 15 jaar, nadien pas dat beneden de 14 jaar. Tot 1878 was ongeveer de helft van de totale populatie in de adultenscholen jonger dan 15 jaar (5). Tussen 1881 en 1896 bedroeg het aandeel van deze groep ongeveer 27% in de gemeentelijke en 13 tot 29% in de gesubsidieerde vrije scholen (6). Tussen 1899 en 1911 vertegenwoordigden leerlingen jonger dan 14 jaar ca. 15% in de gemeentelijke scholen en ruim een vierde in de gesubsidieerde vrije zowel als in de aangenomen scholen (7).

Men moet dus besluiten dat de populatie van de adultenscholen qua leeftijd heterogeen was. Vermoedelijk waren de meeste leerlingen tussen 15 en 25 jaar oud. Voor preciseringen zijn we op detailonderzoek aangewezen (8).

(3) Het modelreglement van 29 juli 1887 beperkte die uitzondering tot 12- en 13-jarigen : *Rapport triennal, 1885-1887*, p. 378.

(4) Luidens de ministeriële circulaire van 30 juli 1902 mochten leerlingen van de hoogste graad van de lagere school wel tot de huishoudklassen worden toegelaten, wanneer de lokale lagere scholen zelf geen huishoudonderwijs verzorgden. *Rapport triennal, 1900-1902*, p. CCXXVI.

(5) In 1845 : 52,0%   1857 : 48,6%   1869 : 45,2%
 In 1851 : 53,6%   1863 : 52,2%   1875 : 47,6%

(6) Gemeentelijke scholen :
 In 1881 : 27,3%   1887 : 29,1%   1893 : 27,6%
 In 1884 : 25,0%   1890 : 29,4%   1896 : 27,0%

Gesubsidieerde vrije scholen :
 In 1884 : 19,5%   1887 : 13,3%   1890 : 16,1%   1893 : 29,2%

(7)	Gemeentelijke scholen	Aangenomen scholen	Gesubsidieerde vrije scholen
1899 :	16,2	21,1	25,3
1902 :	14,8	25,0	23,8
1905 :	14,0	26,6	25,4
1908 :	16,8	31,0	28,4
1911 :	15,2	31,5	26,2

(8) Eén voorbeeld : de Antwerpse zondagsscholen voor meisjes in 1902. In de acht aangenomen instellingen lag de leeftijd van de leerlingen tussen 12 en 25 jaar, in de tien geheel vrije tussen 12 en 27 jaar. *Congres der katholieke werken van het arrondissement Antwerpen, 6-7 april 1902, Afdeling der Damen, Antwerpen, s.d., p. 61.*

Homogeen was daarentegen het karakter van het publiek dat het adultenonderwijs wilde aantrekken : jongens en meisjes uit de arbeidersklasse. Ook wat het geslacht van de leerlingen betreft werd in de respectieve adultenscholen naar homogeniteit gestreefd. Volgens de officiële reglementen moesten jongens en meisjes (mannen en vrouwen) afzonderlijk worden onderwezen. Bovendien mochten voor meisjes onder geen beding avondschole worden gehouden; zij waren dus aangewezen op scholen die ofwel 's zondags ofwel 's middags tijdens de week hun deuren openden (9). Slechts na 1879 kwam daarin enige verandering : in dichtbevolkte wijken waar de straten voldoende waren verlicht, mochten van toen af voor meisjes ook avondlessen worden georganiseerd (10). In feite heeft men tijdens de eerste helft van de 19de eeuw nogal wat gemengde scholen gekend. Het percentage beliep 32,1 in 1848. Het daalde echter tot 12,1 in 1866 en tot 2,2 in 1869. Nadien is het niet opnieuw gestegen. Sedert de jaren tachtig viel het zelfs te verwaarlozen.

Het kwantitatieve belang van de adultenscholen kan door een vergelijking met de lagere scholen worden geïllustreerd. In 1845 telde men in het land goed 5 lagere scholen voor 1 adultenschool, in 1866 nog ca. 4,5 voor 1. In 1878 daarentegen was de verhouding : goed 2 tot 1 en in 1911 goed 1,5 tot 1 (11). Over de gehele periode

(9) De ministeriële circulaire van 9 april 1843 (*Rapport triennal, 1843-1845*, dl. I, p. 11) pleitte reeds tegen coïncstructie. Voor jongens moesten de lessen bij voorkeur 's avonds en voor meisjes 's zondags worden gehouden. De circulaires van 21 mei 1852 en 18 januari 1858 (zie noot 2) en het algemeen reglement van 1 september 1866 (*Rapport triennal, 1864-1866*, p. 134-138) schreven apart onderwijs voor jongens en meisjes uitdrukkelijk voor en verboden avondonderwijs voor meisjes. Het modelreglement van 29 juli 1887 (*Rapport triennal, 1885-1887*, p. 376-379) nam de indeling in jongens- en meisjesscholen over.

(10) *Rapport triennal, 1879-1881*, p. CCCXLVII.

(11) Aantal gemeentelijke, aangenomen, gesubsidieerde en geheel vrije scholen :

		lagere scholen	adultenscholen
in	1845 :	5294	969
	1866 :	5375	1247
	1878 :	5729	2747
Aantal gemeentelijke, aangenomen en gesubsidieerde vrije scholen :			
		lagere scholen	adultenscholen
in	1899 :	6751	2615
	1911 :	7590	4940

gezien, is de verhouding dus ten voordele van de adultenschool geëvolueerd, een evolutie die zich sedert de jaren zestig aftekende; tevoren werden immers voor de opbouw van het lagere-schoolwezen de meeste inspanningen geleverd. Wat de ontwikkeling van de schoolpopulatie betreft, krijgen we echter niet een zelfde beeld. Tijdens de jaren 1845-1878 telden de lagere scholen 3,5 à 3 maal meer leerlingen dan de adultenscholen; in 1911 was de verhouding : 3,8 tot 1 (12). De ontwikkeling is logisch : ondanks het uitblijven van de leerplicht, die pas in 1914 werd ingevoerd (13), is de populatie van het gewone lager onderwijs met de jaren gestegen, terwijl het adultenonderwijs, zoals verder blijken zal, als eventuele vervanging of als aanvulling van het lager onderwijs werd opgevat. In elk geval komt uit de vergelijking naar voren dat het adultenonderwijs in se doorlopend een belangrijk verschijnsel is geweest.

De ontwikkeling van het aantal adultenscholen en van hun populatie tussen 1845 en 1911 vindt men in de tabellen I en II en in de grafieken weergegeven. De instellingen worden daarin volgens hun juridisch statuut onderscheiden.

Laten we vooraf een opmerking maken betreffende de geheel vrije scholen. Ze werden opgericht op initiatief van de parochiale clerus en van congregaties, maar ook van individuele leken — onderwijzers, studenten, adellijke dames, industriëlen — en van religieuze,

(12) Aantal leerlingen in de gemeentelijke, aangenomen, gesubsidieerde en geheel vrije scholen :

		lagere scholen	adultenscholen (aantal inschrijvingen)
in	1845 :	426.385	169.706
	1866 :	550.659	179.141
	1878 :	687.749	228.563
Aantal leerlingen in de gemeentelijke, aangenomen en gesubsidieerde vrije scholen :			
		lagere scholen	adultenscholen (aantal aanwezigen op 31 dec.)
in	1899 :	785.801	118.239
	1911 :	934.830	246.292

(13) Cfr. M. DE VROEDE, "De weg naar de algemene leerplicht in België", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, LXXXV, 1970, p. 141-166.

culturele, onderwijs- en werkliedenverenigingen. Tot 1878 werden die scholen in de officiële statistieken opgenomen, nadien niet meer.

Een eerste ontwikkelingsfase loopt tot 1866. Het aantal scholen was toen relatief klein, maar de populatie relatief omvangrijk, wat dus betekent dat de scholen dicht bevolkt waren : het gemiddelde lag tussen 144 en 174 ingeschreven leerlingen. De geheel vrije scholen vertegenwoordigden 60 tot 68% van het totale aantal. Ze waren sterk overwegend in Oost- en West-Vlaanderen gesitueerd. Vele ervan waren katholieke zondagsscholen; ze lagen in de lijn van de traditie die met de contrareformatie was gestart (14). De gemeentelijke scholen vertegenwoordigden vóór 1860 slechts 12 à 15% van het totaal, een percentage dat nadien steeg tot ca. 20 in 1866. Dat kleine aandeel illustreert dat de overheid financiële middelen bij voorkeur aan de organisatie van het lagere-schoolwezen besteedde (15). De overheidszorg voor de adultenscholen bleef beperkt tot het uitkeren van geringe toelagen aan de best aangeschreven instellingen en tot enkele administratieve maatregelen, die alles tezamen nog geen volledig samenhangende reglementering vormden. Relatief werden nogal wat vrije scholen gesubsidieerd.

Zowel vóór als na 1860 telden de aangenomen en gesubsidieerde vrije scholen duidelijk meer leerlingen dan de gemeentelijke, wier aandeel in het totaal aanvankelijk slechts 4 à 5% bedroeg; in 1866 was het tot niet meer dan 8,3% gestegen. De geheel vrije sector had qua leerlingen een nog sterker overwicht dan qua instellingen :

(14) Betreffende die traditie, cfr. A. PRUVOST, "Ecoles dominicales en Belgique", *Collection de précis historiques*, VIII, 1859, p. 185-190, 198-205 en 223-230; E. VAN ROEY, "L'enseignement du catéchisme dans les anciens diocèses de Malines et d'Anvers", *La Vie diocésaine*, V, 1911, p. 157-172 en 217-232; E. FRUTSAERT, *De R.-K. catechisatie in Vlaamsch België vanaf het concilie van Trente*, dl. I (enig verschenen), *Het leerboek of de catechismus, een geschiedkundige proef*, Leuven (Museum Lessianum) 1934; L. LEBON, *L'instruction du peuple. Histoire de l'enseignement populaire en Belgique*, Brussel, 1868; [P. VISSCHERS], *De zondagscholen te Antwerpen, van in de vroegste jaren tot op den huidigen dag*, Antwerpen, 1847.

(15) In principe vielen de kosten van het adultenonderwijs ten laste van de gemeenten. Op grond van de wet van 1842 (art. 25) kon de Staat financieel bijspringen, maar dat gebeurde alleen in geval van gemeentelijk tekort. De gemeenten moesten overigens eerst en vooral voor het lager onderwijs zorg dragen : ministeriële circulaire van 31 juli 1852, *Rapport triennal, 1852-1854*, p. 293.

hij telde voor 72 tot 77,5% van het totaal. De gemiddelde schoolpopulatie lag in deze sector het hoogst, maar ook in de aangenomen en gesubsidieerde scholen lag zij veel hoger dan in de gemeentelijke (16). Zoals het aantal scholen (17) was ook de schoolpopulatie over de respectieve provinciën zeer ongelijkmatig verspreid. Oost- en West-Vlaanderen telden tezamen tot 80% van de leerlingen (18).

Tussen eind 1866 en eind 1869 werd het totale aantal adultenscholen meer dan verdubbeld, een uniek verschijnsel in hun geschiedenis. Van die totale stijging namen de gemeentelijke instellingen 96% voor hun rekening. Tussen 1869 en 1878 vertegenwoordigden zij 61 à 62% van het totaal. In alle provincies hadden ze het overwicht, behalve in Oost- en West-Vlaanderen (19). Hun aanzienlijke opkomst moet met een regeringsinitiatief in verband worden gebracht. Op 1 september 1866 vaardigde de liberale regering een al-

(16) De gemiddelde schoolpopulatie schommelde in de gemeentelijke scholen tussen 47 en 75 leerlingen, in de aangenomen en gesubsidieerde tussen 121 en 187, in de geheel vrije tussen 164 en 213.

(17) Procentueel aandeel van de provincies in het aantal adultenscholen, 1845-1866 :

van 32,6 tot 40,5% : Oost-Vlaanderen	van 4,9 tot 7,9% : Antwerpen
van 21,6 tot 29,6% : West-Vlaanderen	van 2,3 tot 5,5% : Luik
van 8,6 tot 17,5% : Henegouwen	van 1,2 tot 3,0% : Namen (sedert 1854)
van 9,7 tot 12,1% : Brabant	van 0,5 tot 1,4% : Limburg
van 6,4 tot 10,3% : Namen (tot 1851)	van 0,0 tot 1,0% : Luxemburg

(18) Antwerpen, Brabant en Henegouwen telden elk ca. 5% van het totale aantal leerlingen. De overige vier provincies namen tezamen de resterende 5% voor hun rekening.

	1869			1875		
	Gemeen- telijke scholen	Aangeno- men en gesubs. vrije scholen	Geheel vrije scholen	Gemeen- telijke scholen	Aangeno- men en subsid. vrije scholen	Geheel vrije scholen
Antwerpen	105	5	64	106	5	55
Brabant	215	14	55	144	6	40
Henegouwen	319	49	58	345	40	46
Limburg	70	0	13	69	0	10
Luik	225	2	15	209	1	10
Luxemburg	112	0	0	201	38	1
Namen	243	4	6	340	1	10
O.-Vlaanderen	152	2	396	106	2	416
W.-Vlaanderen	160	26	310	113	19	292

gemeen reglement voor de openbare adultenscholen uit (20). Ze spoorde de gemeenten tot stichting of tot aanneming van zulke scholen aan. Ze kwam voortaan zelf met veel hogere staatssubsidies tussenbeide (21) en ze deed ook een beroep op de provinciale besturen om de gemeenten financieel bij te springen. Op de ontwikkeling van de geheel vrije scholen hadden die maatregelen geen invloed. Het aantal aangenomen of gesubsidieerde vrije scholen daalde echter : vele ervan konden blijkbaar niet beantwoorden aan de normen die het reglement van 1866 oplegde.

Qua populatie deed zich in de gemeentelijke scholen na 1866 een opvallende stijging voor, maar lang niet evenredig met de aangroei van het aantal scholen. In de aangenomen en gesubsidieerde vrije scholen constateren we een flinke daling, waarbij we met de vermindering van hun aantal rekening moeten houden. In de geheel vrije sector valt een groot verschil niet waar te nemen. In het totaal vertoont de populatie een kleinere toename dan die van het aantal instellingen, wat een lager gemiddelde per school meebracht (22). Het regeringsinitiatief leidde dus meer tot een herstructurering dan tot een kwantitatieve explosie. Tussen 1869 en 1878 telden de gemeentelijke scholen 28,5 à 32,5% van de populatie, de aangenomen en gesubsidieerde 3 à 3,5%, de geheel vrije nog 63 tot 68%.

Het aantal scholen lag nog steeds ongelijkmatig verspreid over de verschillende provincies, maar wat hun procentueel aandeel be-

(20) Het K.B. in *Rapport triennal, 1864-1866*, p. 134-138; de toelichtende ministeriële circulaire van 20 oktober 1866 : *ibid.*, p. 139-145.

(21) Staatstoelagen voor de adultenscholen, volgens J. SAUVEUR, *Statistique générale de l'instruction publique en Belgique, dressée d'après les documents officiels*, Brussel, 1880, p. 165 :

1846 : 2.635 BF	1867 : 59.914 BF	1869 : 301.794 BF
1856 : 4.630 BF	1868 : 258.159 BF	1872 : 237.897 BF
1866 : 17.500 BF		

(22) Tussen 1866 en 1869 werd het gemiddelde bevolkingscijfer van 144 tot 83 herleid.

treft nemen we een zekere toenadering waar. Oost- en West-Vlaanderen hadden nog duidelijk het overwicht, zij het minder sterk dan vóór 1869 (23). Wat de spreiding van het aantal leerlingen betreft constateren we een zelfde tendens, hoewel minder uitgesproken (24).

Van 1878 tot 1884 was een liberale regering aan het bewind, die een centraliserende en laïciserende onderwijspolitiek voerde. De wet van 1 juli 1879 ontketende de beruchte schoolstrijd : ze schrapte het godsdienstonderwijs uit het verplichte programma van de lagere school, wat de katholieken niet namen; zij bouwden een eigen lagerschoolnet op. De genoemde wet betekende een nieuwe stimulans voor de gemeentelijke adultenscholen, wier aantal tot 1884 sterk werd opgedreven, vooral in het Franstalige landsgedeelte (25). De regering kon de gemeenten tot het organiseren van adultenonderwijs verplichten. In regel reserveerde zij haar toelagen voor het gemeentelijk onderwijs, of ook nog voor scholen, aangenomen vóór 1879, die het nieuwe wettelijke regime aanvaardden. Het aantal hiervan is klein geweest. Betreffende de geheel vrije sector werden, zoals reeds aangestipt, cijfers niet meer gepubliceerd : de regering negeerde die sector volkomen. We kunnen hier alleen een stijging veronderstellen, zowel van het aantal scholen als van de populatie. In het gemeentelijk onderwijs valt, ondanks de toename van het aantal instellingen, een noemenswaardige aangroei van de populatie niet te constateren. We moeten overigens ook rekening houden met het feit dat de sta-

(23) Procentueel aandeel van de provincies in het aantal adultenscholen, 1869-1878 :

van 20,0 tot 21,6% : Oost-Vlaanderen	van 10,8 tot 6,5% : Brabant
van 15,1 tot 17,9% : West-Vlaanderen	van 6,0 tot 6,6% : Antwerpen
van 14,9 tot 16,9% : Henegouwen	van 4,3 tot 9,9% : Luxemburg
van 9,8 tot 13,5% : Namen	van 2,8 tot 3,3% : Limburg
van 8,4 tot 9,5% : Luik	

(24) Procentueel aandeel van de provincies in het aantal leerlingen, 1869-1878 :

van 44,1 tot 48,3% : Oost-Vlaanderen	van 3,8 tot 5,0% : Luik
van 17,7 tot 22,4% : West-Vlaanderen	van 2,9 tot 4,6% : Namen
van 8,2 tot 9,4% : Henegouwen	van 1,2 tot 2,5% : Luxemburg
van 5,8 tot 7,6% : Antwerpen	van 1,0 tot 1,5% : Limburg
van 6,3 tot 7,5% : Brabant	

(25) De stijging van het aantal gemeentelijke scholen in de jaren 1879-1881 situeerde zich voor goed 64% in Henegouwen, Luik, Luxemburg en Namen, voor bijna 16% in Brabant en voor 20% in Antwerpen, Limburg, Oost- en West-Vlaanderen.

tistische van 1881 af niet meer de ingeschreven leerlingen vermelden, maar het aantal dat op 31 december van het jaar aanwezig was.

Een volgende ontwikkelingsfase strekt zich uit van 1884 tot 1896. De politiek van het katholieke kabinet, gevoerd binnen het raam van de schoolwet van 20 september 1884, werkte een felle terugval van de gemeentelijke instellingen in de hand. De wet liet het oprichten en organiseren van adultenscholen aan de gemeenteraden over; deze konden dus ook een bestaande gemeentelijke school opheffen, of naar eigen goedvinden een vrije school aannemen of subsidiëren. Anderdeels verleende de Staat nog wel toelagen, maar veel minder dan onder de liberale regering (26). Tussen 1884 en 1887 slonk het aantal gemeentelijke scholen dan ook in aanzienlijke mate : massale schorsingen in alle provinciën, en vooral in de Vlaamse (27), brachten het beneden het peil van 1869. Dit peil werd tijdens de eerste helft van de jaren negentig opnieuw bereikt. De mogelijkheid om vrije scholen weer aan te nemen of te subsidiëren leidde anderdeels tot enige aangroei in deze sector, een aangroei die ook in de schoolpopulatie waar te nemen valt. De vermindering van het aantal leerlingen in de gemeentelijke adultenscholen was aanzienlijk, maar relatief minder groot dan die van het aantal scholen en ook niet op dezelfde wijze gespreid (28). In tegenstelling tot het aantal scholen, stond het in 1896 nog steeds beneden het peil van 1869.

Een laatste ontwikkelingsfase begon in de jaren 1896-1899. Ze geeft een algemene stijging te zien, zowel van de scholen als van de

(26) De staatstoelagen bedroegen

in :	1881 : 529.000 BF	1884 : 642.216 BF	1887 : 310.910 BF
	1882 : 591.177 BF	1885 : 311.139 BF	1890 : 341.890 BF
	1883 : 688.134 BF	1886 : 286.757 BF	1893 : 351.905 BF

(27) Aantal gemeentelijke scholen in 1887, in verhouding tot medio 1884 (%) :

Luik :	77,8	West-Vlaanderen :	37,0
Henegouwen :	65,7	Antwerpen :	33,5
Namen :	62,7	Oost-Vlaanderen :	31,9
Luxemburg :	54,1	Limburg :	24,2
Brabant :	51,4		

(28) Populatie van de gemeentelijke scholen eind 1887, in verhouding tot medio 1884 (%) :

Luik :	90,3	Limburg :	68,1
Henegouwen :	84,2	Antwerpen :	60,7
Namen :	81,3	Luxemburg :	56,5
Brabant :	76,0	West-Vlaanderen :	48,1
Oost-Vlaanderen :	68,8		

populatie; tussen beide curven valt een bijna volkomen parallellisme te constateren. De stijging situeert zich vooral in de sector van de gesubsidieerde vrije scholen, die, dank zij de verhoudingen in de Vlaamse gewesten, sedert 1908 de gemeentelijke in aantal overtroffen (29) en die qua leerlingen reeds sedert 1902 het overwicht hadden. Het gaat hier om vrije scholen, de meeste ook tevoren bestaande maar uit de statistieken geweerd, die zich in toenemende mate schikten naar de bepalingen van de wet van 15 september 1895 en die dan ook van rijkswege werden gesubsidieerd. De wet bepaalde immers dat gemeentelijke, aangenomen en vrije scholen volgens een zelfde basis toelagen zouden ontvangen, een basis die, na voorlopige regelingen (30), in het algemene reglement van 21 september 1898 werd vastgelegd (31). Die nieuwe regeling stimuleerde overigens niet alleen de groei van de vrije gesubsidieerde, maar ook die van de gemeentelijke scholen. Niet in de Vlaamse, maar wel in de Waalse provincies en in Brabant trokken deze meer leerlingen dan de gesubsidieerde

(29)	1905		1908	
	Gemeente- lijke scholen	Gesubsid. vrije scholen	Gemeente- lijke scholen	Gesubsid. vrije scholen
Antwerpen	93	114	110	161
Brabant	295	152	317	175
Henegouwen	394	237	423	273
Limburg	53	146	58	196
Luik	437	81	449	93
Luxemburg	333	135	338	135
Namen	351	113	352	128
O.-Vlaanderen	42	336	41	489
W.-Vlaanderen	79	484	88	556

(30) Zie daarvoor het *Rapport triennal, 1894-1896*, p. CCLXXIV-CCLXXV; *1897-1899*, p. 478-483.

(31) *Rapport triennal, 1897-1899*, p. 459-465. Tot berekening van de toelagen per school gold als criterium het aantal goed georganiseerde klassen. De scholen werden, volgens het gemiddelde aantal niet-betalende leerlingen per klas, in drie categorieën gerangschikt.

vrije instellingen (32). Een positieve invloed is tijdens deze periode ook uitgegaan van de nieuwe oriëntatie die de overheid aan het adultenonderwijs inhoudelijk trachtte te geven en die zich, zoals dadelijk blijken zal, vooral sedert 1902 heeft gemanifesteerd.

In de loop van zijn geschiedenis heeft het adultenonderwijs, wat zijn functie betreft, een ontwikkeling doorgemaakt. Zijn doelstellingen waren meervoudig, maar hadden niet hetzelfde gewicht. Ook in de tijd wisselde hun belang. Bovendien moet men rekening houden met verschillen van sector tot sector en zelfs van school tot school. In het algemeen kan men stellen dat twee doeleinden domineerden : tot in de jaren zestig de morele opvoeding, nadien de intellectuele. Als secundaire doeleinden onderscheiden we, vooral sedert de jaren zestig, de staatsburgerlijke en de sociale vorming.

De bekommernis om de morele opvoeding van de arbeiders is in de adultenschool gedurende de gehele 19de eeuw tot uiting gekomen (33), maar tijdens de eerste ontwikkelingsfase had ze een alles overheersende betekenis (34). Het ging om het bestrijden van de ze-

(32) Populatie van de adultenscholen

	1905			1908		
	Gemeen- telijke	Aange- nomen	Gesubsidi- eerde	Gemeen- telijke	Aange- nomen	Gesubsidi- eerde
Antwerpen	8731	359	8700	10419	369	12408
Brabant	19247	143	8681	20673	161	10661
Henegouwen	15334	208	10516	16234	198	11794
Limburg	1858	266	5930	2004	147	7582
Luik	14189	190	3669	14722	263	3912
Luxemburg	6363	166	3600	5924	139	3686
Namen	7780	353	3592	7463	316	4106
O.-Vlaanderen	5233	2129	35369	5901	2260	43048
W.-Vlaanderen	2237	2203	34015	2252	2065	38513

(33) Het reglement van 1887 bepaalde nog, dat in de adultenschool geen gelegenheid uit het oog mocht worden verloren om bij de leerlingen het zedelijk gevoel en de arbeidszin aan te wakkeren. *Rapport triennal, 1885-1887*, p. 377.

(34) Zoals aangestipt, waren de adultenscholen veruit het talrijkst in Oost- en West-Vlaanderen. Het *Rapport triennal 1849-1851*, p. CLVII, vermeldt dat het profane onderricht in de Westvlaamse adultenscholen sterk verwaarloosd werd en dat zij vooral het godsdienstonderricht behartigden. De Oostvlaamse zondagschool werd, op een dertigtal uitzonderingen na, gekarakteriseerd als "une école de morale et de religion", die niettemin verdienen had : "les enfants de la classe pauvre continuent de sentir les liens d'une certaine discipline, après avoir quitté l'école communale. Ils reçoivent de bons conseils et de bons exemples, au lieu d'être livrés à eux-mêmes".

denverwilderung die zich in het arbeidersmilieu ingevolde de werk- en de levensomstandigheden manifesteerde en waaraan ook de jongeren niet ontsnapten. Vanuit een katholieke optiek werd ze met een gebrek aan religieuze vorming gelijkgesteld. Verzedelijking moest dus met versteviging van de godsdienstzin gepaard gaan (35). De opvatting dat de moraal in de godsdienst wortelt, was overigens algemeen; ook de liberalen deelden ze en hechtten dus waarde aan het godsdienstonderwijs (36). In de adultenscholen stond dit onderwijs centraal. Er zij aan herinnerd dat veruit de meeste adultenscholen vrije katholieke instellingen waren, veelal zelfs zondagsscholen die in de contrareformatorische traditie wortelden.

Laten we hier opmerken dat tot in het begin van de 20ste eeuw aan katholieke zijde het godsdienstonderwijs als het essentiële werd beklemtoond (37). Door de opkomst eerst van het radicale liberalisme en daarna van het socialisme, heeft de moreel-godsdienstige bekommernis in de katholieke adultenscholen een strijdend karakter gekregen. Zoals de vrijmetselarij, wekten die stromingen in de kerkelijke milieus grote bezorgdheid. Het kwam erop aan, het geloof tegen alle schadelijke ideeën te vrijwaren en de ontkerkelijking in te dijken (38).

Een tweede opmerking luidt, dat ook al vóór de jaren zestig in de vrije scholen niet alleen godsdienstles werd gegeven, maar door-

(35) Illustratief is b.v. de moraliserende publikatie van M.J.C. KRAMP, *Louisa en Henriette of verschil tusschen eene goede christelijke en eene hedendaegsche zorgeloze opvoeding der dogters in de werkende volks-klasse, verbeterd door middel der zondag-school*, Antwerpen, 1839, waarin de "wulpse" Henriette door toedoen van Louisa, leerlinge van de zondagsschool, op het goede pad wordt gebracht. Zie ook, van dezelfde auteur, *L'école dominicale considérée comme base fondamentale du bonheur de la classe ouvrière*, Antwerpen, 1838.

(36) Vandaar de verplichting, opgelegd door de wet van 1842, in de lagere school godsdienst, met zedenleer daaraan gekoppeld, te onderwijzen. "La religion et la morale sont proclamés inséparables dans l'école": ministeriële circulaire van 9 april 1843, *Rapport triennal, 1843-1845*, dl. I, p. 7.

(37) Zie b.v. *Assemblée générale des oeuvres catholiques de l'archidiocèse de Malines. 29, 30 avril & 1 mai, 1889. Algemeene vergadering der katholieke werken van het aartsbisdom van Mechelen. 29, 30 april & 1 mei, 1889*, Mechelen, 1890, p. 369 en 442; H. VUYLSTEKE, "Opvoeding en onderwijs in de 'patronagen'", *Canisiusblad*, V, 1906, p. 24-29.

(38) Zie b.v. C. PIERAERTS, *L'enseignement du peuple et en particulier les écoles d'adultes*, Leuven, 1879.

gaans ook elementair onderwijs, met name in lezen, schrijven en rekenen (39); in de openbare scholen was dat vermoedelijk nog meer het geval. Er konden zelfs andere vakken worden aan toegevoegd. De adultenschool kwam dus reeds enigmatische tegemoet aan de taak die haar in een ministeriële circulaire van 1843 werd toegeschreven: de in de lagere school opgedane kennis onderhouden of uitbreiden, of de lagere school vervangen voor wie de kans niet had gekregen ze te volgen (40). Het onderricht in de adultenscholen lijkt echter, tot in de jaren zestig, over het algemeen niet zo denderend te zijn geweest (41).

Van 1866 af trad een dubbele verandering in.

De radicaal-liberalen (42) erkenden de christelijke beginselen in de samenleving niet meer; ze stuurden op algehele laïcisering aan. Ze hechtten bijzonder veel waarde aan het onderwijs als middel tot morele verheffing en materiële lotsverbetering, maar ze koppelden de morele opvoeding van de godsdienstige los. Het bij koninklijk besluit van 1 september 1866 uitgevaardigde reglement drong aan op de organisatie van twee afdelingen in de adultenscholen, een verschijnsel waarop ik direct terugkeer. In de hogere zou de godsdienst niet meer tot het programma behoren, in de lagere wel. Dit laatste namen de radicalen echter niet (43). Hun actie leidde ertoe dat het gods-

(39) In welke mate zulks het geval was, zou uit detailstudies moeten blijken. Officiële overzichten, zoals b.v. in het *Rapport triennal, 1843-1845*, dl. I, p. 456-460, geven eerder een algemene indruk. Een programma was van overheidswege niet voorgeschreven.

(40) *Rapport triennal, 1843-1845*, dl. I, p. 10.

(41) Het *Rapport triennal, 1849-1851*, p. 276-277, bevat een tabellarisch overzicht van de ontwikkelingsgraad van de leerlingen der geïnspecteerde adultenscholen op 31 december 1851. Op het totale aantal kon 19% lezen noch schrijven; 23% kon lezen, 24% lezen en schrijven, 17,4% lezen, schrijven en rekenen; 5,2% kende bovendien het stelsel van de wettelijke maten en gewichten en 7,4% bezat "les principes de la langue maternelle"; slechts 3,4% kende nog iets meer. In zijn verslag over 1864-1866 betoogde minister A. Vandenpeereboom dat de meeste adultenscholen, als zondagsscholen, slechts een moraliserend doel hadden "et l'instruction y est, pour ainsi dire, nulle": *Rapport triennal, 1864-1866*, p. CIII.

(42) Cfr. A. ERBA, *L'esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857-1870) d'après les brochures politiques*, Leuven, 1967 (Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, fasc. 43); J. LORY, *Les libéraux et la réforme de l'instruction primaire en Belgique, de la loi de 1842 à la loi de 1879* (onuitg. dissertatie, Leuven, 1971).

(43) Cfr. G. VAN SCHOORE, *o.c.*, p. 184-299.

dienstonderwijs in de lagere afdeling in 1868 facultatief werd gemaakt, volgens het goedvinden van de gemeenten (44). Tot aan de Eerste Wereldoorlog is de moraal in de openbare scholen tot het voorgeschreven programma blijven behoren, de godsdienst niet.

In de liberale optiek in het algemeen, en niet louter in de radicaal-liberale, moest de adultenschool zich vooral om de intellectuele ontwikkeling van haar leerlingen gaan bekommeren en minder om moralisatie. De lagere afdeling zou, met elementair onderwijs (45), tot vervanging van de gewone lagere school strekken. De hogere moest, met een wat uitgebreider programma (46), kansen tot aanvulling van het gewone lager onderwijs bieden. Het was dus in elk geval de bedoeling dat de intellectuele opvoeding meer aandacht zou krijgen. In werkelijkheid is dat ook het geval geworden. De adultenschool, zeker de openbare, legde zich sedert het eind van de jaren zestig meer op het (profane) onderwijs toe (47). Tot tegen het eind van de 19de eeuw streefde ze nochtans, in het raam van de strijd tegen de onwetendheid, eerder de minimale doeleinden na : lezen, schrijven en rekenen overwogen er op het streven naar een bredere kennisverwerving (48). Het valt op te merken dat vervanging van de lagere school tot 1914 een zinvolle functie is gebleven : er was niet alleen nog geen leerplicht, maar de lagere school werd vaak ongeregeld bijgewoond en vroegtijdig verlaten (49). Aan de andere kant valt aan te stippen, dat het minimum-programma van de lagere school se-

(44) K.B. van 11 september 1868 : *Rapport triennal, 1867-1869*, p. 169-170.

(45) Als minimum-programma gold dat van de gewone lagere school : lezen, schrijven, rekenen, het wettelijk stelsel van maten en gewichten en moedertaal.

(46) Moedertaal, rekenen, tekenen, aardrijkskunde, geschiedenis van België, begrippen van grondwettelijk recht (voor de jongens), huishoudkunde (voor de meisjes) en gezondheidsleer. Dit minimum mocht met andere vakken worden aangevuld.

(47) Dit valt af te leiden uit het feit dat een ruime meerderheid van scholen blijkbaar aan de vereisten van het reglement van 1866 voldeed.

(48) *Rapport triennal, 1882-1884*, p. CXXXIII.

(49) M. DE VROEDE, "Volksonderwijs en maatschappij in België en Nederland van de zeventiende tot het begin van de twintigste eeuw", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, XCII, 1977, p. 191-192.

dert 1879 sterk werd uitgebreid (50), in zulke mate dat de hogere afdeling van de adultenschool het niet meer overschreed. Welke aanvullende rol kon deze school dan nog vervullen ?

In de jaren tachtig begon men die rol te zien in het verstrekken van elementaire beroepsscholing. De regering heeft die tendens willen bevorderen. Van 1887 af konden de adultenscholen ook voor het organiseren van zgn. speciale cursussen worden gesubsidieerd : cursussen in natuurwetenschappen, land- en tuinbouw, praktische meetkunde, tekenen, talen, boekhouding, huishoudkunde, e.a. Het programma mocht door de gemeenteraad worden vastgelegd en moest worden afgestemd op de lokale behoeften (51). Die praktijkgerichte cursussen moesten kennis en vaardigheden bijbrengen in functie van de hogere eisen die het beroepsleven zowel in de landbouw als in de industrie en in de handel stelde; ze dienden tegemoet te komen aan de toenemende vraag naar meer geschoolde werkkrachten. De adultenscholen kregen aldus een analoge taak toegewezen als de landbouw-, nijverheids- en beroepsscholen of -cursussen (52), maar ze stonden op een lager niveau.

Wat betreft de landbouw, die sedert de jaren zeventig door de crisis werd geteisterd, expliciteerde de overheid die doelstelling : het kwam erop aan het produktievermogen te verhogen, wat verbetering van de landbouwtechniek veronderstelde. Daarnaast wilde de overheid ook de plattelandsvlucht tegengaan (53). Wat de industriële arbeid betreft werd de doelstelling niet nader geconcretiseerd. Het is echter duidelijk dat het hier ook om de verbetering van het productieproces was te doen, terwijl men tevens aan individuele arbeiders de kans wilde geven om vooruit te komen.

(50) In 1879 met aardrijkskunde, geschiedenis van België, tekenen, vormleer, natuurwetenschappen, gymnastiek, zang en — voor de meisjes — handwerk; in 1884 vielen vormleer en natuurwetenschappen weg, maar werd landbouwonderwijs in de plattelandsscholen voorgeschreven; in 1895 werd gezondheidsleer toegevoegd. Met het uitstippelen van programma's, sedert de jaren tachtig, kreeg het onderwijs bovendien meer inhoud.

(51) Ministeriële circulaire en modelreglement van 29 juli 1887 : *Rapport triennal, 1885-1887*, p. 372-379.

(52) De diverse sectoren van het technisch onderwijs hebben zich in België vooral sedert de jaren negentig ontwikkeld.

(53) Ministeriële instructie van 15 februari 1890 : *Rapport triennal, 1888-1890*, p. 160-161.

De aanbeveling vanwege de centrale overheid heeft niet direct veel resultaat gehad : slechts een klein aantal gemeenten is er vóór de eeuwwisseling op ingegaan. Daarom volgde op 30 juli 1902 een nieuwe ministeriële circulaire (54), andermaal aansporend tot het organiseren van speciale cursussen en ook van huishoudklassen. Naar verluidt volgde nu meer succes. Kwantitatieve gegevens ontbreken weliswaar, maar volgens inspectierapporten maakten de adultenscholen juist door het organiseren van zulke cursussen flinke voorde-ningen (55). De noodzaak van een praktische levens- en beroepsge-richtheid van de adultenschool werd ook door de katholieke werken beklemtoond (56). Inhoudelijk waren de cursussen zeer verschei-den (57). Ze trokken o.m. leerlingen aan die zich wensten voor te bereiden op examens voor landmeter, telegrafist, treinwachter, ka-naalwachter en andere posten in de administratie (58).

De staatsburgerlijke opvoeding, eerste van de twee nevendoe-len die we hebben onderscheiden, werd in diverse ministeriële circu-laires en reglementen als doel aangewezen. Het ging hier om twee dingen : eensdeels om het aankweken van nationaal gevoel, van ver-knochtheid aan de grondwettelijke vrijheden en de nationale instel-lingen (59), anderdeels om het geven van informatie over rechten en

(54) *Rapport triennal, 1900-1902*, p. CCXXIII-CCXXVI.

(55) *Rapport triennal, 1903-1905*, p. CL. Men leest daar eveneens dat de mees-te speciale cursussen briljante resultaten hadden. Overigens werd tevoren reeds aangestipt dat het onderwijs in de adultenscholen vooral succes bleek te hebben daar waar het praktisch was georiënteerd : zie b.v. het *Rapport triennal, 1897-1899*, p. CCXXIX en *id.*, 1900-1902, p. CCXXVI-CCXXVII.

(56) Zie b.v. *Assemblée générale des oeuvres catholiques de... Malines... 1889, Algemeene vergadering der katholieke werken... Mechelen..., 1889*, p. 369 en 373; *Congres der katholieke werken van het arrondissement Antwerpen, 6-7 April 1902, Afdeling der Damen*, p. 60; *Congres der katholieke werken van het arrondissement Gent-Eeklo*, [april 1911], Gent, s.d., p. 142 en 147.

(57) Land- en tuinbouw, aardrijkskunde, tekenen, staathuishoudkunde, mo-deerne talen, boekhouding, beroepshygiëne, huishoudkunde, confectie, kinder-verzorging, e.a.

(58) Dit was b.v. het geval in de Leuvense adultenschool van studenten der uni-versiteit. De jaarverslagen over die instelling vindt men in het *Annuaire de l'Uni-versité catholique de Louvain*.

(59) Luidens de ministeriële circulaire van 9 april 1843 moest het volksonder-wijs, van de bewaarschool tot de adultenschool, worden opgebouwd met het oog op "l'intérêt du maintien de nos institutions, si éminemment libérales, l'avenir de la jeune dynastie que la Belgique entoure de son affection et sur qui reposent toutes ses espérances" : *Rapport triennal, 1843-1845*, dl. I, p. 13. De ministe-

plichten van de staatsburger. Sedert 1866 moesten in de hogere afdeling van de adultenschool begrippen van grondwettelijk recht worden aangeleerd (60), althans aan de jongens. Vrouwelijke leerlingen kregen huishoudkunde in de plaats; vrouwen werden blijkbaar niet voor volwaardige burgers aangezien. Het is intussen niet bekend in welke mate de staatsburgerlijke opvoeding feitelijke aandacht heeft gekregen, zeker niet wat de geheel vrije scholen betreft.

Onder de term sociale opvoeding vatten we die elementen van het adultenonderwijs samen waar de specifieke bedoeling voorlag de leerlingen in hun sociale gedragingen te beïnvloeden, in direct verband met diverse negatieve aspecten van hun levenssituatie. Naast het geven van informatie over instellingen als het postwezen, de spaarkassen, het belastingstelsel, het bouwen van goedkope arbeiderswoningen en dergelijke meer, was het hier vooral om drie dingen te doen. Ten eerste om het opwekken en stimuleren van de zorg voor hygiëne. De gezondheidsleer kwam sedert 1866 voor in het programma van de hogere afdeling; ze werd ook opgenomen in de huishoudcursussen. Ten tweede om het bevorderen van de spaarzin. Dit werd niet alleen via lessen beoogd, maar ook door het organiseren van het sparen op school. Dit liberale initiatief uit de jaren zestig (61) kreeg officiële steun. Al probeerde de regering sedert de jaren tachtig het schoolsparen te veralgemenen (62), een groot succes is dat in de adultenscholen niet geworden (63). Ten derde werd een campagne

riële circulaire van 20 oktober 1866 wees erop dat de adultenscholen tot doel hadden "à former ... des citoyens éclairés et sincèrement attachés aux institutions nationales" : *id.*, 1864-1866, p. 142. Luidens het modelreglement van 29 juli 1887 mocht de onderwijzer geen gelegenheid laten voorbijgaan om "l'amour de la patrie, le respect des institutions nationales, l'attachement aux libertés constitutionnelles" aan te wakkeren : *id.*, 1885-1887, p. 377.

(60) Het provinciale programma voor Brabant, d.d. 1 oktober 1876, wees als leerstof aan : de politieke, burgerlijke en grondwettelijke rechten, de plichten van de staatsburger, de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht en de organisatie van provincie en gemeente. *Le Progrès*, XVI, 1876, p. 479.

(61) Het werd te Gent uitgevoerd door toedoen van professor François Laurent. Cfr. : F. LAURENT, *Les sociétés ouvrières de Gand*, Gent-Brussel, 1877.

(62) Zie de ministeriële circulaire van 27 juni 1881, 27 september 1881 en 29 maart 1883 : *Rapport triennal, 1879-1881*, p. 755-756; 1882-1884, p. CLICLIII.

(63) Althans in vergelijking met de lagere scholen. Statistische gegevens zijn in de driejaarlijkse rapporten te vinden. Eind 1911 hadden 37.512 van de 246.292 leerlingen een spaarboekje. Het oprichten van schoolmutualiteiten, daterend uit de jaren negentig, kan ook als een vorm van sparen worden beschouwd. Statistische gegevens vindt men eveneens in de driejaarlijkse rapporten.

gevoerd tegen het drankmisbruik, de zgn. melaatsheid van de arbeidersklasse. Dat gebeurde zowel door middel van anti-alcoholisch onderwijs als door het organiseren van matigheidsgenootschappen in de scholen, een katholiek initiatief (64) dat de regering sedert de beginjaren negentig heeft gesteund (65). Omstreeks de eeuwwisseling voerde ruim 86% van de adultenscholen anti-alcoholistische propaganda (66). Eind 1911 werkten matigheidsbonden in 1888 van de 4.940 gemeentelijke, aangenomen of gesubsidieerde vrije scholen; ze telden 61.670 leden (67).

We besluiten dat de ontwikkeling van de 19de-eeuwse adultenschool in België die van diverse maatschappelijke verschijnselen weerpiegelt. Het conflict tussen de katholieke en de liberale maatschappijvisie, dat tot politieke machtswisselingen leidde, liet zich zowel in de doelstellingen als in de kwantitatieve ontwikkeling en in de structuur van het adultenonderwijs gevoelen. Onderling verschil in levensbeschouwing ten spijt, stelde de burgerij, als leidende klasse, de adultenschool in dienst van haar eigen sociaal-economische opvattingen. In dit patriarchale onderwijstype ging het niet om emancipatie maar om bevoogding van de arbeidersklasse. Burgerlijke waarden werden er doorgegeven. Waar sedert de jaren zestig kennisoverdracht meer op de voorgrond trad, ook al bleef de moraliserende tendens doorlopen, kon het verwerven van een stukje cultuurbezit voor individuele arbeiders wel tot lotsverbetering leiden, maar dat zag men binnen de maatschappelijke orde die moest gehandhaafd blijven. Het burgerlijke streven naar beveiliging daarvan lag ook ten grondslag aan de concrete doeleinden die de adultenschool inzake sociale opvoeding kreeg toegewezen toen de arbeidersbeweging in het land begon door te breken. De economische produktieverhoudingen werden niet in vraag gesteld. Omstreeks de eeuwwisseling moest de adultenschool zelfs een specifieke rol gaan vervullen ten voordele van het produktieproces. Zowel in de landbouw als in de industrie en in de handel werden toen beter geschoolde werkkrachten gevraagd. Beroepsopleiding kon andermaal

(64) Vooreerst in Limburg tot ontwikkeling gekomen door toedoen van hoofdinspecteur F.A. Robijns.

(65) Zie de ministeriële omzendbrieven van 3 april, 23 april en 14 mei 1892 : *Rapport triennal, 1891-1893*, p. 550-551 en 557-559.

(66) *Id.*, 1897-1899, p. CCXXX.

(67) *Id.*, 1909-1911, p. 357.

individuele sociale promotie dienen, maar beoogde in globo toch vooral de economische expansie en dus de belangen van de bezittende klasse.

Met betrekking tot de evaluatie van de resultaten van het adultenonderwijs kan ik weinig meer doen dan vragen stellen en enkele opmerkingen maken. Kwantitatieve gegevens zoals inzake het aantal scholen en het aantal ingeschreven of op een bepaald tijdstip aanwezige leerlingen zeggen natuurlijk wel wat over de belangrijkheid van het fenomeen, maar ze volstaan niet. Betreffende bepaalde kwantificeerbare aspecten, zoals het aantal hogere en lagere afdelingen en cursussen, liggen statistische gegevens overigens niet voor. Anderdeels lijken de resultaten van de moreel-godsdienstige, de staatsburgerlijke en de sociale opvoeding niet te kwantificeren. Verbanden tussen schoolse activiteiten en buitenschoolse maatschappelijke verschijnselen laten zich hier wel suggereren, maar niet meten (68). Wat de intellectuele vorming betreft beschikken we echter wel over enige indicatoren die zo niet een exacte dan toch een benaderende evaluatie van de resultaten toelaten.

In de ontwikkeling van het alfabetisatieproces kan de betekenis van de adultenschool, als vervangstuk van de lagere school, worden weergegeven door, aan de hand van de gegevens uit de respectieve bevolkingstellingen, de lees- en schrijfvaardigheid van de groep der 14- en 15-jarigen op latere leeftijd te volgen (69). Kunnen lezen en

(68) De driejaarlijkse rapporten suggereren b.v. een relatie tussen de vermindering van het alcoholgebruik in België, tijdens de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog, en de anti-alcoholische campagne in de scholen. Een dergelijke campagne werd echter ook gevoerd door matigheidsbonden voor volwassenen, in de pers, door middel van vlugschriften en brochures en in de schoot van diverse volwassenenorganisaties. Het aandeel van de adultenscholen bepalen, vraagt dus eerst een wat precieze kijk op de betekenis van de scholen in het geheel en vervolgens een afwegen van de rol der adulten- naast die van de andere scholen.

(69) Men moet er wel rekening mee houden dat bij de verschillende bevolkingstellingen tot bepaling van de lees- en schrijfvaardigheid eenduidige normen niet werden aangelegd: C. KEUPPENS, "Bijdrage tot de studie van het analfabetisme en lager onderwijs te Turnhout (1795-1854)", *Taxandria*, n.r., XXXVIII, 1966, p. 42-43; J. RUWET en Y. WELLEMANS (eds.), *L'analphabétisme en Belgique (XVIIIème-XIXème siècles)*, Leuven-Leiden, 1978 (Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'U.C.L.-XIX, Section d'histoire-III), p. 15 en 69-70.

schrijven op 14-15 jaar wordt dan beschouwd als resultaat van het onderwijs in de lagere school, terwijl de vorderingen, door dezelfde groep op latere leeftijd gemaakt, aan de adultenschool worden toegeschreven (70). Uit een dergelijke "follow-up" komt naar voren, dat de onderzochte groep vooral vóór zijn dertigste jaar nog vorderingen maakte : tussen 1866 en 1880 van de orde van 10,5%, nadien van ca. 3,5 tot 4,5% (71).

De aanvullende rol die de adultenschool heeft vervuld, zou o.m. toegelicht kunnen worden door de resultaten van de interscholaire kantonale wedstrijden na te gaan. In uitvoering van het koninklijk besluit van 1 september 1866, hebben deze voor de adultenscholen, meer bepaald voor de mannelijke leerlingen uit de hogere afdeling, van 1872 tot 1895 plaats gehad (72). Het aantal deelnemers en het

(70) Men maakt dan twee fouten, die elkaar echter min of meer compenseren. Aan de ene kant kunnen de vorderingen van de groep, na hun 14de-15de jaar gemaakt, niet alleen aan de adultenscholen worden toegeschreven, al waren dit ook veruit de belangrijkste onderwijsinstellingen voor "adulten". Aan de andere kant moeten de resultaten van het elementair onderwijs, op de leeftijd van 14-15 jaar, niet uitsluitend op rekening van de gewone lagere school worden geplaatst, maar tot op zekere hoogte ook op die van de adultenschool, gelet op de aanwezigheid van jongeren in haar populatie.

(71) De berekeningen werden gemaakt door L. BUELENS, o.c., met het volgende resultaat :

Leeftijdsgroep 14-15 jarigen		% Lees- en schrijfvaardigen in				
		1866	1880	1890	1900	1910
1866	Lft.	14-15 j.	28-29 j.	38-39 j.	48-49 j.	58-59 j.
		65,23	75,78 + 10,55	75,83 + 0,05	77,11 + 1,28	77,46 + 0,35
1880	Lft.	14-15 j.	24-25 j.	34-35 j.	44-45 j.	
		80,39	84,03 + 3,64	85,52 + 1,49	87,09 + 1,57	
1890	Lft.		14-15 j.	24-25 j.	34-35 j.	
			85,25	89,68 + 4,43	91,62 + 1,94	
1900	Lft.			14-15 j.	24-25 j.	
				90,18	93,56 + 3,38	

(72) Deelname was verplicht voor de gemeentelijke en de aangenomen scholen en sedert 1887 ook voor de gesubsidieerde.

percentage dat een bekwaamheidsgetuigschrift of andere prijzen behaalde, zijn interessante indicatoren (73). Het getuigschrift gold sedert 1883, na de hervorming van de wetgeving inzake de provincie- en gemeenteverkiezingen, ook als een bewijs van kiesbekwaamheid.

Wat de onderwijsresultaten in het algemeen betreft, dient men rekening te houden met diverse aspecten die de adultenscholen eigen zijn. Op verschillende vragen die men in dat verband kan stellen, ligt echter het antwoord vooralsnog niet voor. In welke mate heeft b.v. de inspectie zich om haar taak bekommerd (74) ? Wat was de gemiddelde studieduur en, binnen een bepaald schooljaar, de frequentie van het schoolbezoek ? Het absenteïsme schijnt vrij groot te zijn geweest (75). Gelet op de toenmalige arbeids- en levensomstandigheden valt dat ook te begrijpen. De motivatie van de leerlingen was een cruciaal verschijnsel. Om ze aan te trekken en tot volharding te brengen mochten de leerkrachten eensdeels niet vergeten dat ze in de adultenschool niet met kinderen omgingen en anderdeels dat de lessen een praktisch, op het reële leven aansluitend en toepasbaar nuttigheidskarakter moesten hebben. De vraag luidt, in welke mate die

(73) Een bekwaamheidsgetuigschrift werd eerst (K.B. van 1 sept. 1866) uitgekeerd aan zij die op elk vak 50% van de punten behaalden, nadien (K.B. van 20 febr. 1874) aan zij die 50% behaalden op het totaal en op elk van de hoofdvakken. Voor de prijzen waren ten minste de twee derden van de punten vereist.

(74) De burgerlijke inspectie over de gemeentelijke, aangenomen en gesubsidieerde vrije scholen viel ten deel aan de kantonnale inspecteurs lager onderwijs. Het K.B. van 1 september 1866 liet hen toe, zich te laten bijstaan door lokale afgevaardigden, mits goedkeuring van de gouverneur aan te stellen door de provinciale inspecteur. Dit systeem van afgevaardigden werd alleen in de provincies Henegouwen, Luik en Namen opgebouwd. Het verviel in 1879. Het algemeen reglement van 21 september 1884 liet het inspecteren van de adultenscholen aan het vrije initiatief van de inspecteurs over : ze moesten de scholen bezoeken zo vaak als hun werkzaamheden dat toelieten.

(75) Klachten daarover vinet men in de driejaarlijkse rapporten geregeld terug. De aanwezigheid blijkt het grootst te zijn geweest tijdens de wintermaanden, tot carnaval. Het *Rapport triennal, 1909-1911*, p. CXLII, noemt ze bevredigend wat de meisjesscholen met huishoudkundig onderwijs betreft, maar klaagt over absenteïsme vanaf de maand januari in vele jongensscholen, vooral in de plattelandsgemeenten. Tijdens het schooljaar 1910-1911 werd in de gemeentelijke, aangenomen en gesubsidieerde vrije scholen gemiddeld 73,6% van het reële aantal gegeven lessen door de leerlingen bijgewoond : *ibid.*, p. 351.

didactische vereisten ook werden vervuld. We merken op, dat voor het adultenonderwijs erg weinig specifieke leerboeken ter beschikking stonden (76) en dat de leerkrachten — doorgaans onderwijzers of onderwijzeressen van de lagere school (77) — op dat onderwijs niet speciaal werden voorbereid (78). Meer dan eens werd erover geklaagd dat ze een te theoretisch of een eerder op kinderen afgestemd onderwijs gaven (79). Vergeten we ook niet, dat ze voor heterogene klassen stonden, een heterogeniteit die door de indeling in twee afdelingen, sedert 1866, niet werd weggewerkt. En hoe stond het met hún motivatie? Waren het misschien alleen financiële overwegingen die hen tot het opnemen van een supplementaire dag- of zondags-taak bewogen?

Op dergelijke vragen zal het antwoord vooral door lokale en regionale bronnenstudies moeten worden geleverd. Zij kunnen ons hopelijk tot de reële gang van zaken in de adultenscholen, voor zover mogelijk, laten doordringen.

(76) In 1870 maakte de centrale commissie (nadien de verbeteringsraad) voor het lager onderwijs voor het eerst een onderscheid tussen leerboeken voor het adulten- en voor het gewone lager onderwijs. Van leerboeken die zich speciaal tot volwassen leerlingen richtten werd evenwel slechts zelden melding gemaakt. Tot 1911 werd er een twintigtal aanbevolen.

(77) Voor bepaalde speciale cursussen werd wel een beroep gedaan op deskundigen, zoals geneesheren of advocaten. In de geheel vrije scholen trof men, naast onderwijzers en onderwijzeressen, ook andere personen als vrijwillige leerkrachten aan. Sedert 1887 moest een school, om staatssubsidies te kunnen krijgen, ten minste voor de helft gediplomeerd personeel tellen.

(78) In de kweekscholen was een speciale opleiding voor het adultenonderwijs niet voorzien. De onderwijzersconferenties blijken voor dat onderwijs niet veel betekenis te hebben gehad.

(79) Twee voorbeelden: "Aussi les instituteurs ne réussissent pas... à rendre leur enseignement intéressant et pratique. C'est qu'ils n'habillent pas leurs entretiens au gré des nécessités professionnelles des élèves, et qu'ainsi leur enseignement n'a pas les qualités utilitaires préférées par des adultes": inspecteursverslag geciteerd in het *Rapport triennal, 1888-1890*, p. CXXVI. "Les raisons profondes et permanentes de l'absentéisme et, parfois, de la désertion définitive de l'école d'adultes, résident dans la mauvaise organisation matérielle des classes, les déficiences du système disciplinaire, le caractère trop général et trop théorique des études, un enseignement dont le fond, la forme et la méthode ne cadrent pas toujours avec les besoins réels des élèves, ni avec leur mentalité: *id.*, 1909-1911, p. CXLII.

TABEL I

AANTAL ADULTENSCHOLEN, 1845-1911

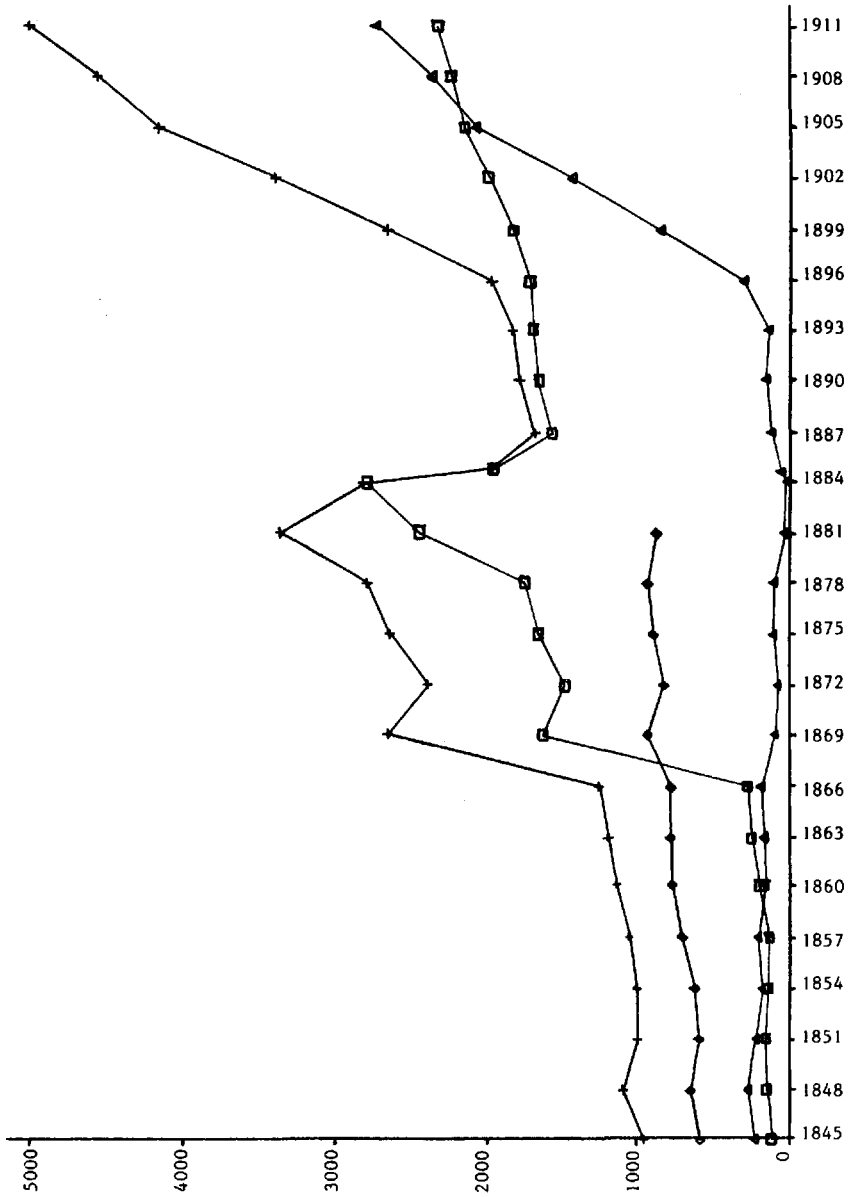
	Gemeen- telijke	Aangenomen en gesub- sidieerde vrije		Geheel vrije	Totaal
1845	133	239		597	969
1848	161	272		667	1110
1851	146	232		612	990
1854	150	190		639	979
1857	125	214		708	1047
1860	191	168		786	1145
1863	233	177		784	1194
1866	269	192		786	1247
1869	1601	102		917	2620
1872	1454	74		823	2351
1875	1623	112		880	2615
1878	1723	108		916	2747
1881	2407	38		?	2445 + ?
1884 (*)	2747	22		?	2769 + ?
	(1902)	(44)			(1946)
1887	1522	122		?	1644 + ?
1890	1603	142		?	1745 + ?
1893	1660	136		?	1796 + ?
1896	1663	116	158	?	1937 + ?
1899	1789	103	723	?	2615 + ?
1902	1936	106	1301	?	3343 + ?
1905	2079	100	1898	?	4077 + ?
1908	2176	95	2206	?	4477 + ?
1911	2270	93	2577	?	4940 + ?

(*) De cijfers tussen haakjes zijn die van de telling op 31 december, de andere die van 30 maart.

Maurice DE VROEDE

GRAFIEK I :

AANTAL ADULTENSCHOLEN, 1845-1911

TABEL II

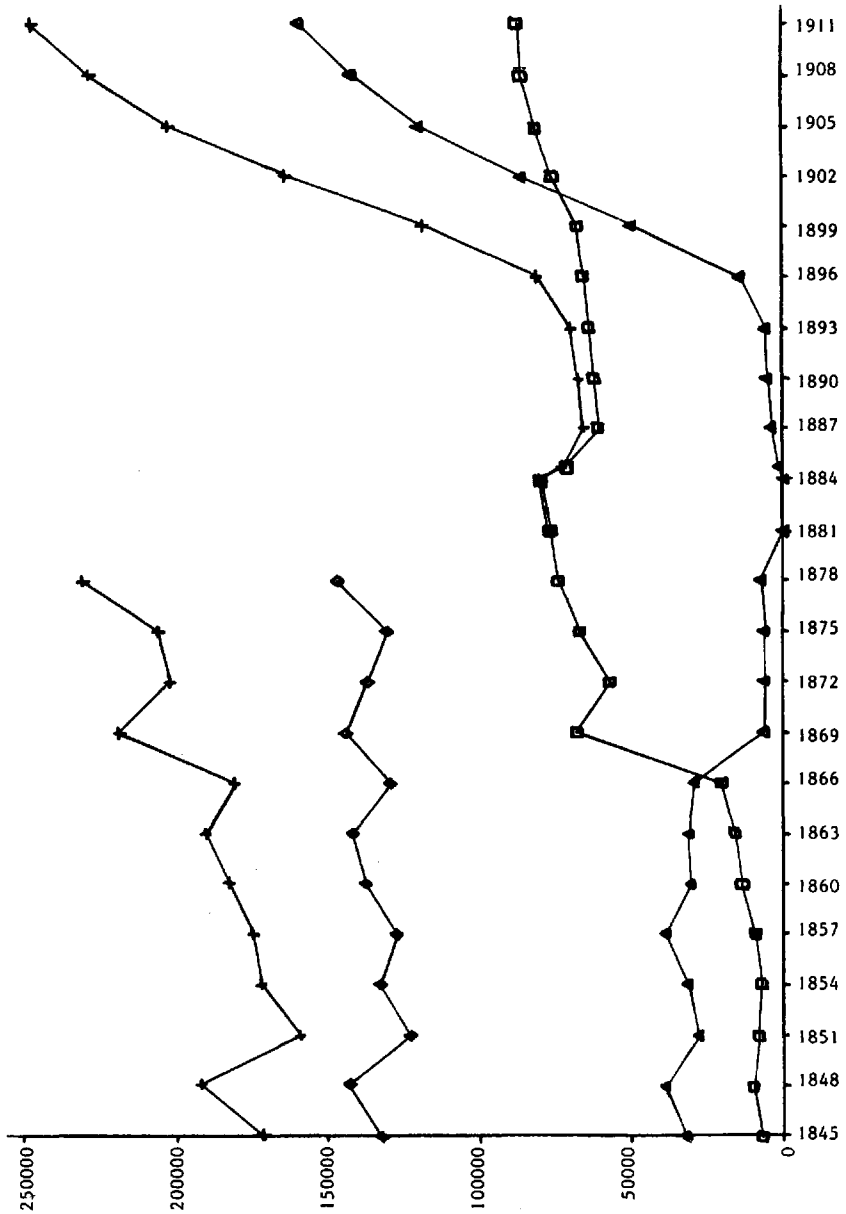
POPULATIE VAN DE ADULTENSCHOLEN, 1845-1911

		Gemeen- telijke	Aangenomen en ge- subsidieerde vrije		Geheel vrije	Totaal
Ingeschreven leerlingen	1845	6385	31765		131556	169706
	1848	9737	39012		141584	190738
	1851	7795	28105		122160	158060
	1854	7078	31914		131535	170527
	1857	8317	39287		125992	173596
	1860	13455	31370		136293	180120
	1863	15676	32138		141076	188890
	1866	20224	30015		128902	179141
	1869	67668	6497		143003	217168
	1872	56880	7350		135727	199957
	1875	66979	7088		130006	204673
	1878	73888	8455		146220	228563
	Aanwezige leerlingen	1881	76253	665		?
		79607	508		?	80115
1884(*)		(71238)	(1531)		?	(72769) + ?
1887		61230	4070		?	65300 + ?
1890		62159	5516		?	67675 + ?
1893		63430	6041		?	69471 + ?
1896		65509	7263	8187	?	80959 + ?
1899		67835	5854	44550	?	118239 + ?
1902		75050	6133	81078	?	162261 + ?
1905		80972	6017	114072	?	201061 + ?
1908	85592	5918	135710	?	227220 + ?	
1911	87244	5855	153193	?	246292 + ?	

(*) De cijfers tussen haakjes geven het aantal aan op 31 december, de andere op 31 maart.

GRAFIEK II :

POPULATIE VAN DE ADULTENSCHOLEN, 1845-1911

LES ECOLES D'ADULTES EN
BELGIQUE AU 19ème SIECLE

par

Maurice DE VROEDE

RESUME

En 1845, il y avait en Belgique 1 école d'adultes pour 5 écoles primaires; en 1911 une pour 1,5. Le rapport entre le nombre d'élèves a évolué différemment : vers 1850, 1 élève dans les écoles d'adultes pour 3 dans les écoles primaires, en 1911 1 pour 3,8.

L'évolution du nombre des écoles d'adultes et de leur population jusqu'à la première guerre mondiale, se divise en plusieurs périodes :

1. jusqu'en 1866 (forte dominance des écoles entièrement libres);
2. 1866-1869-1878 (accroissement notable, à situer surtout dans le secteur de l'enseignement communal);
3. 1879-1884 (plus de chiffres concernant le secteur libre: accroissement relatif général);
4. 1884-1896 (rechute dans le secteur communal);
5. 1896-1914 (augmentation générale du nombre d'écoles et d'élèves; montée des écoles libres subsidiées).

Au cours du 19e siècle, l'école d'adultes a exercé plusieurs fonctions, leur importance relative variant dans le temps.

1. Durant toute la période, on y a pris soin de l'éducation morale des ouvriers, mais c'est au cours de la première phase que cette préoccupation dominait. L'éducation morale était intimement liée à la formation religieuse, tandis que les libéraux radicaux ont découpé l'une de l'autre.

2. Après 1866, l'éducation intellectuelle est venue au premier plan. A l'école d'adultes, comme à l'école primaire, était donné un enseignement élémentaire, mais elle pouvait également prendre soin d'une instruction complémentaire. A partir des années quatre-vingt, celle-ci s'est orientée vers une formation professionnelle élémentaire. C'est surtout après 1902, qu'en organisant des cours spéciaux l'école d'adultes a joué ce rôle.

3. L'éducation civique, fixée comme but à partir de 1866, mais seulement pour les élèves masculins, est restée secondaire, de même que l'éducation sociale.

Dans l'évolution des objectifs, aussi bien que dans l'évolution quantitative des écoles d'adultes, on retrouve les effets du conflit entre catholiques et libéraux. Il est clair, d'autre part, que l'école d'adultes ne devait pas contribuer à l'émancipation de la classe ouvrière.

Il serait difficile d'évaluer, pour l'heure, les résultats de l'enseignement. En ce qui concerne l'acquisition de connaissances, il faudra tenir compte de divers aspects, propres à la situation dans une classe d'adultes. La motivation des élèves paraît être l'élément crucial.

Des études de caractère local ou régional donneront de l'école d'adultes une image plus concrète.

**ADULT-SCHOOLS IN BELGIUM
IN THE 19th CENTURY**

by

Maurice DE VROEDE

SUMMARY

In Belgium the adult-schools constitute the most important sector of the institutionalized adult-training. Their quantitative importance was considerable : in 1845 there were over five elementary schools to one adult-school, in 1911 over 1.5 to 1. With regard to the number of pupils the ratio was 3 to 1 about 1850 and 3.8 to 1 in 1911.

In the development of the number of adult-schools and their populations between 1845 and 1911 several stages are to be distinguished :

1. up to 1866 (strong preponderance of the independent schools);
2. 1866-1869-1878 (striking growth, to be situated especially in the sector of municipal education);
3. 1879-1884 (no figures for the independent sector; relative increase in general);
4. 1884-1896 (decrease of the municipal sector);
5. 1896-1914 (general increase of schools and populations; sharp rise of the subsidized catholic institutions).

The adult-school has performed several functions, the relative importance of which varied with the times.

1. Care for the moral education of the labourers was apparent throughout the 19th century. During the first stage of development it had a predominant importance. It was closely linked with religious instruction. The radical liberals, however, dissociated them.

2. Intellectual education, present before 1866, came to the fore later. The adult-school acted as a replacement of or a supplement to the elementary school. Since the '80s it had to provide elementary vocational training, which task it undertook especially after 1902, through the organization of special courses.

3. Political education was a secondary objective, noticeable since 1866, but only in boys' schools.

4. Social education was another secondary objective, in direct connection with the living-circumstances of the pupils.

The development of the objectives, as well as the quantitative evolution of adult-education reflect the conflict between the catholic and the liberal views of society and illustrate the role of the middle classes. The adult-school did not aim at emancipation of, but at paternalism towards the working-class.

So far the evaluation of the results still creates unsolved problems. An approach is possible with regard to the intellectual education. In that connection it is necessary to take into account several aspects inherent in adult-education, in which motivation is a crucial element.

Local and regional studies are necessary to give a more concrete image of the real course of things in the adult-schools.

Maurice De Vroede, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.